

KOVÁCS ÉVA¹

„POST-TESTIMONY”

A tanúságtétel helye a soá történeti elbeszélésében

DOI: 10.18030/SOCIO.HU.2018.3.107

ABSZTRAKT

A túlélői tanúságtételek elemzése sok évtizeden át nem jelent meg a soá történetírásában. S ha mégis, a visszaemlékezések inkább csak illusztrálták az áldozatok személyes tapasztalatait a történetírók Nagy Elbeszéléseiben. Mindazonáltal, az elmúlt 20 évben, a digitális *oral history* archívumok megnyílásával ezek a tanúságtételek lassacskán a mérvadó történeti kutatások általános forrásaivá váltak. Ezzel egyidőben a soá emlékezetkultúrája alapjaiban változott meg az 1989 utáni Európában. Tanulmányom szempontjából a legrelevánsabb változás abban mutatkozott meg, hogy a köztörténelemben immár masszívan jelen van a (kulturális, szociális, történeti) trauma koncepciója, valamint abban, hogy digitális fordulat következett be a tanúságtétel gyűjteményeihez való hozzáférésben is.

A holokauszt-elbeszélések és más egodokumentumok pszichológiai és a szociológiai feldolgozásában közhelynek számít, hogy a nagy digitális kollekciók feldolgozása speciális elemzési módszereket kíván. A holokauszt történészei azonban igen ritkán alkalmazzák ezeket. Tanulmányom különböző szociológiai technikákat javasol a történetírás számára (úgy mint a tanúságtételek intuitív elemzése az adatgyűjtés és -tesztelés segítségével, kvalitatív módszerek, valamint kvantitatív eljárások nagy kvalitatív forrásokon), valamint bemutatja a történetírók által alkalmazott eljárásokat olyan példákon keresztül, amelyek a magyar Holokauszt történetét dolgozzák fel.

Kulcsszavak: holokauszt-kutatás, oral history, digitális archívum, trauma, történetírás

1 MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

“POST-TESTIMONY”

The place of testimony in the historiography of the Shoah

ABSTRACT

The analysis of survivors’ testimonies was unable to enter history-writing for many decades after the Shoah. If nevertheless it was, the testimonies served only as illustrations of the personal experience of victims in the Grand Narrative of historians. However, in the past 20 years, parallel to the opening of digital oral history archives, these testimonies became regular sources of mainstream historical research. Moreover, the memory culture of the Shoah has fundamentally changed in the Western world after 1989. From the perspective of my paper, the most relevant changes were a widespread appearance of the concept (cultural, social, historical) of trauma in public history, and the digital turn in testimony collections.

It is a commonplace in psychological and sociological research on Holocaust testimonies and other ego documents that in the case of large digital collections specific analytical methods need to be used. However, Holocaust historians dealing with these sources have hardly applied such methods. My paper proposes specific sociological techniques of using personal accounts in history-writing (such as the intuitive analysis of testimonies by accumulating and testing data; qualitative approaches and quantifying the data of big qualitative collections). It also discusses the historical usage of large testimony collections with the help of current case studies of the Holocaust in Hungary.

Keywords: Holocaust studies, oral history, digital archives, trauma, historiography

„POST-TESTIMONY”

A tanúságtétel helye a soá történeti elbeszélésében

Ez az írás arról szól, hogy milyen lehetőségekkel és veszélyekkel jár az immáron nagy tömegben és digitálisan is hozzáférhető személyes tanúságtételek történettudományos felhasználása, s mely módszerek alkalmaznak inkább és melyek kevésbé e mérhetetlen forrásanyag elemzésére. A kérdés nem csupán a soá elbeszélését érinti, hiszen hasonló kérdések merülhetnek fel más, 20. századi történeti témában is, hisz erről az évszázadról már temérdek orális forrás áll rendelkezésre. Mivel azonban a legkidolgozottabb és leginkább reflektált felhasználási módszerek a holokauszt historiográfiájában alakultak ki és magam is ezeket ismerem leginkább, e példán fogom a felvetődő dilemmákat bemutatni.

Előrebocsátom, szociológus vagyok, nem történész. Részt vettem ugyan néhány nemzetközi és hazai *oral history*-s kutatásban, valójában nem *oral history*, hanem élettörténeti interjúkat készítettem. Az élettörténeti módszert több mint két évtizede választottam ki számos más kvalitatív interjú technika közül, miután meggyőződtem arról, hogy a tanúságtétel elsődlegesen nem történeti forrás, hanem jelenbeli múlt-konstrukció, még ha az elbeszélők a történelemben vannak is gabalyodva. Az empirikus szociológus számára az is magától értetődő, hogy még a legvidámabb élettörténet elmesélése sem egyszerű beszédaktus, hanem „munka” (Greenspan 2014, Shenker 2015), amely egyrészt a tudományos kutatásban megszokottnál közvetlenebb érzelmi hatásokkal jár, másrészt mindig meghatározott feltételek mellett jön létre. Az élettörténeti elbeszélés későbbi, szigorú elemzése közben a kutató szembesül a szöveg komplexitásával, az interjú kereteivel, azaz az interjú helyzet sajátosságaival, úgymint az idő- és térbeli mozgásokkal, a témák és az elbeszélési stílus váltakozásával, a történetmesélés dinamikájával és így tovább, s végül, de nem utolsósorban, az önbemutató határaival, melyekben a történet értelmezésének határai is megmutatkoznak. (Itt nincs mód arra, hogy a hangzó felvétel átírásának, az átírás lefordításának problémáiról is szó essék – de ezek sem jelentéktelenek [Matthäus 2009].)

Az interjúkészítő nézőpontjából tehát egy élettörténeti vagy *oral history* interjú mindig valós idejű performansz, telítve jövőbeli elvárásokkal mindkét fél – a kérdező és az elbeszélő – részéről. Ezért, úgy vélem, komoly módszertani tudatosságot igényel e források későbbi, a történetírásba való átültetése, ám ennek a történészek ezidáig kevés figyelmet szenteltek. Kezdjük az interjúk keletkezésével: a soá példájánál maradva, már a korai, 1945–46-os tanúságtételek, mint például David Boder interjúi (Boder 1950), a németországi, lengyel, francia Központi Történeti Bizottságok által összegyűjtött személyes tanúságtételek (Jokusch 2012), vagy éppen a magyar Deportáltakat Gondozó Bizottság (DEGOB) jegyzőkönyvei (Horváth 1998) úgy keletkeztek, hogy készítőiknek megvoltak a maguk motívumai, elvárásai és magyarázatai arra, hogy miért gyűjtenek tömegesen visszaemlékezéseket. Ezek a motívumok a következők lehetnek:

- megemlékezés,
- tudósítás a vészkorszak tragédiájáról,
- háborús bűnösök bíróság elé állítása,
- szembenézés fájdalmas társadalmi kérdésekkel és
- részvétel a politikai küzdelmekben (Cohen 2006).

Mindezek nagyban meghatározták a felvétel, a gyűjtés, a korai-későbbi „hasznosítás” teljes folyamatát – mégpedig általában a kérdezők és a felhasználók javára. Ma már, miközben ezeket az interjúkat, jegyzőkönyveket újra a kezünkbe vesszük, világosan látható, sokszor milyen szűk lehetett e keret az elbeszélők számára. Nem mintha egyáltalán ne beszélhetek volna „vissza”: számos esetben a soá túlélői újramesélték, javították, kiegészítették mondandójukat. Sokan, akik a korai gyűjteményekbe is adtak interjút, feltűntek aztán 3–4 évtized múlva a *Fortunoff*, a washingtoni *Holocaust Museum*, majd a Spielberg-féle *Visual History Archive* interjúalanyai között (vö. Matthäus 2009). Részben, mert időközben professzionális elbeszélővé váltak szűkebb környezetükben vagy a médiában, iskolákban, ahol oktatási programok keretében ismételték el a történetüket, részben azonban éppen a soá történeti elbeszélése miatti elégedetlenségüket artikulálták az újrameséléssel. E korszak lassan lezárul: az élő emlékezőközösség archívumi történeti forrássá alakul a „tanúságtétel utáni” korszakban.

Egy másik fordulattal is számolnunk kell. A kilencvenes évek elején szerte a világon új paradigma jelent meg az archiválásban. Elvben, ahogy Aleida Assmann írja, „*az archívum nem múzeum; nem nyílt hozzáférésre és népszerűsítő bemutatásra lett kitalálva (...) Természetesen a digitális archívumnak is van rendje és szabályzata, de az csak az információ visszakeresését biztosítja, egy intellektuálisan és érzelmileg hatékony bemutatást már nem. Más szavakkal, az archívum nem a prezentáció, hanem a prezerváció formája: összegyűjt és tárol információkat, de azokat nem szerkeszti, nem állítja ki, nem dolgozza fel és nem is interpretálja*” (Assmann 2006: 262, a szerző fordítása). A gyakorlatban, alaposabban tanulmányozva a soá legnagyobb audiovizuális archívumainak szervezeti misszióját és intézményi fejlődését, azt látjuk, hogy bemutatás és megőrzés, megemlékezés és pszichológiai segítségnyújtás szempontjai, a történeti kutatások forrásokkal ellátása és egyúttal érzelmek felkeltése a tömegoktatásban és a művészeti projektekben éppenséggel kéz a kézben járnak, röviden: a tanúságtételek archívumi és múzeumi használata vad keveredést mutat (Brown–Davis-Brown 1998).

A szemtanúk elcsendesedésével – távozásával – és a digitális korszak beköszöntével tehát egy új historiográfiai hullámra lehetünk figyelmesek a soá kutatásában is: az elmúlt két évtizedben egyre hangsúlyosabb szerepet kapnak a tanúságtételek a történeti munkákban – részben az áldozati perspektíva előtérbe kerülésével, részben azokban a kutatási témákban, ahol más forrás jószerivel nem áll rendelkezésre.

A trauma meghallgatásának, a traumatikus történet elbeszélésének hosszú hagyománya van a pszichoterápiában és a szociálpszichológiában. A traumatikus elbeszélések körül kisebb-nagyobb viták is kialakultak a nemzetközi tudományos diskurzusokban irodalomtudósok, pszichoanalitikusok, filozófusok és történészek között. Ennek olykor az irodalomtudománnyal és a holokauszt-kutatásokkal szemben maróan kritikus, de alapos összefoglalását magyarul is olvashatjuk Wulf Kansteiner *Egy fogalmi tévedés származástörténete – A kulturális trauma metaforájának kritikai eszmetörténete* című írásában (Kansteiner 2004, lásd még Gyáni 2003). A történészek általában kerülték a traumatikus esemény elbeszélésének elemzését és az ego-dokumentumokat – le-

választva az általuk hordozott érzelmi tartalomtól – szinte csak az „objektív” történeti elbeszélés illusztrálására használták.

Egy interjúkat is készítő szociológus mindig különös kíváncsisággal forgatja azokat a történeti műveket, amelyek *oral history* forrásokat vagy más ego-dokumentumokat használnak s elemeznek, és keresi bennük azokat az explicit vagy implicit módszereket, amelyek a szövegben feltárulkoznak. Megőrizhető-e a történeti elbeszélésben a tanúságtétel történeti és szociológiai, etikai és esztétikai összetettsége? A következőkben olyan történetírói technikákat elemzek, amelyek nagy mennyiségű ego-dokumentumokon alapulnak. Vizsgálatom tagolása a szociológiai nézőpontot követi. Előbb az intuitív módszereket veszem sorra, aztán a kvalitatív, végül a kvantitatív megközelítéseket mutatom be egy-egy példán keresztül. Ahol lehet, a magyarországi soáról szóló műveket vizsgálom meg közelebbről. Miután azonban ezekből egyelőre igen kevés van, bizonyos módszereket más regionális fókuszú történeti műveken keresztül tudok csak bemutatni. Így van ez az első fejezetben tárgyalt két intuitív megközelítéssel.

INTUITÍV ELEMZÉSEK

„Integrált történelem”

Saul Friedländer könyve, a *Nazi Germany and the Jews*, sikeres kísérlet egy olyan új történetírói gyakorlat meghonosítására, amelyben a tettesek szándékai és cselekedetei, a környező társadalom attitűdjei és az áldozatok világa „integrált” elbeszélést alkot az áldozatok nézőpontjának beemelésével (Friedländer 1998). Friedländer művét azért választottam ki, mert fordulatot hozott a soá historiográfiájában. A szerző korabeli levelek, naplók és fényképek százait használta fel a történet felépítéséhez. A források kiválogatásakor tekintettel volt arra, hogy az érintett országok mind megjelenjenek a dokumentumokon keresztül, és törekedett arra is, hogy a lehető legárnyaltabb kép alakuljon ki a náci korszak mindennapjairól. Ahogy egy későbbi esszéjében fogalmazott: „Az európai zsidóság elpusztításának története személyes szinten rekonstruálható az áldozatok nézőpontjából a tanúvallomásokon, interjúkon és memoárokon keresztül, de annak is köszönhetően, hogy szokatlanul nagy számú napló, levél keletkezett ebben az időszakban és a következő évtizedekben. A legkülönbözőbb országokban, mint a németek által megszállt vagy csak befolyásolt területek, a legkülönbözőbb életformát űző, különböző korcsoport-hoz tartozó zsidók naplójáról és leveleiről van szó. Természetesen a naplók felhasználásánál is hasonló forráskritikai megközelítést kell alkalmazni, mint más dokumentum esetén. Ennek ellenére, (a naplók esetében) a zsidóság üldöztetésének és megsemmisítésének történetéhez helyettesíthetetlen forrásról van szó” (Friedländer 2007, a szerző fordítása). Friedländer először kontextualizálta forrásait, majd segítségükkel többszólamú-többszálú elbeszélést szőtt. Igazán újszerűvé ezen túl azzal tette a könyvet, hogy a személyes dokumentumokat fényképekkel kapcsolta össze, s ezzel inspirálóan nyugtalanító értelmezési teret nyitott az olvasó számára. A különböző források társítása ugyanis új jelentéssel ruházta fel a leírt epizódokat, és a kötet végére egy etikailag és esztétikailag is koherens és hiteles, új történeti elbeszélés jöhetett létre. (Magyar példát keresve Fenyvesi Katalin *Képzelt asszimiláció? Négy zsidó értelmiségi nemzedék önképe* című, 2010-ben megjelent könyve juthat az eszünkbe az integrált történeti módszer szempontjából, ez a mű azonban a soá előtti korszakokat öleli fel.)

Esettanulmány

A következő példám Christopher Browning monográfiája, a *Remembering Survival. Inside a Nazi Slave-Labor Camp* (Browning 2011). Azért választottam ki, mert szintén kanonizáló hatása volt a soá történetírására. Friedländeréhez hasonlóan ez a mű is egyfajta *Alltagsgeschichte*, amelyhez a szerző ego-dokumentumok és *oral history* interjúk százait használta fel. Ő azonban nem makroszinten meséli el a vézskorszak történetét, mint Friedländer, hanem mikrotörténetet ír. (Neki egyébként az a kutatói-szerzői stratégiája, hogy egy-egy nagyobb lélegzetű makrotörténeti írását mindig egy mikrotörténeti vizsgálat váltja.) Ebben a könyvben a lengyel területen található starachowicei koncentrációs tábor mindennapjait rekonstruálja 1942–44 között. Ezen időszakban zsidók ezreit kényszerítették itt a nácik munkavégzésre. Browning a starachowicei esettanulmánnyal a soá historiográfiájának alapkérdéseit feszegeti. „A módszerem”, ahogy a bevezetőben írja, „az volt, hogy elérjem a tanúságtételek kritikus tömegét, s így azokat aztán egymással egybevetve ellenőrizhessem” (Browning 2011: 10). S bár az eljárás szociológiailag talán vitatható (hisz ki dönti el, mennyi a „kritikus tömeg”, s hogy melyik tanúságtétel relevánsabb, és mely perspektívából relevánsabb az egyik, mint a másik?), Browning minden egyes esetet olyan percízen, mély empátiával és reflexíven értelmez, ezzel néha a történeti „tény” rekonstrukciójának határait súrolva, hogy végül meggyőzi az olvasót arról, hogy a választott módszertan – no persze az ő rendkívüli történet-mesélési képességével – használható. Nem retten meg például attól, ha a történet csak részlegesen bizonyítható és részben spekulatív marad. (Üdítő magyar példaként kínálkoznak erre a módszerre Kövér Györgynek a *Biográfia és társadalomtörténet* című kötetben megjelent biográfiai esettanulmányai, mindazonáltal ezek sem foglalkoznak a soá kérdésével [Kövé 2014].)

Browning felismeri azokat a kelepccéket is, amelyekbe egy történész vagy akár egy szociológus is óvatlanul besétálhat a tanúságtételek használata közben: így például különös körültekintéssel vizsgálja az „elnyomott”, a „titkos”, a „közösségi”, vagy éppen a „nyilvános” emlékezetformákat, amelyek nehezen kapcsolhatók vissza a megélt múltba. Amellett, hogy az összes lehetséges módon megkísérli tényszerűen rekonstruálni a starachowicei koncentrációs tábor mindennapi életét, rendszeresen kitér a társadalmi emlékezet előbb említett metaszintjeire és az azokból eredő problémákra is. Esetről esetre láthatjuk, hogy a különböző túlélő csoportok miképp alkották meg, s aztán később hogyan őrizték saját elbeszélésváltozatukat egy eseményről; hogy a nyilvános – mediatizált – emlékezet hogyan szerkesztette át, többnyire a vizualizáció, azaz a fotó és a film segítségével, az adott eseményt úgy, hogy a személyes emlékezetben őrzött belső képet a megemlékezés közös külső képévé alakította; hogy az eredetileg elnyomott emlékek hogyan törtek fel egy tanúságtételben és, utoljára, de nem utolsósorban, hogy miképp mesélték el a szemtanúk eltítkolt emlékeiket évtizedekkel később. Browning magától értetődően használja korábban szerzett tapasztalatait a háború utáni perekről folytatott kutatásaiból, hogy megvilágítsa a társadalmi emlékezet dinamikáját és az áldozatok folyamatos harcát szavahihetőségük elismertetéséért. Mire a könyvet kiolvassuk, megismertük a „táborkultúra” (*camp culture*) univerzumát, a túlélésért folytatott harcot, és még olyan érzékeny témákra is választ kapunk, hogy mitől függött az ellenállás, az *amidah* sikere a táborban.

Összefoglalva: míg Friedländer elbeszélésmódja mindvégig a naplók, levelek és memoárok bázisára támaszkodik, azaz forrásait írott szöveggént fogja fel, Browning írásmódja a történelmi újra-színrevitelre, a

reenactment-re emlékeztet: az ő szereplői napról napra a túlélésért harcolnak 1942 és 1944 között – s bizonyos szempontból mindmáig küzdenek tanúságtételük elismeréséért is. Az irodalomtudományból vett fogalmakkal, a Friedländer által kifejlesztett új történetírás egyfajta *palimpszeszt*, míg Browning elbeszélésmódját a *dokudráma* fogalmával írhatnánk le.

Eddig olyan történetírói munkákról volt szó, amelyek egyrészt nagy mennyiségű ego-dokumentumot és tanúságtételt elemeztek intuitív módon, másrészt rendkívüli tehetségű történészek tollából születtek.² A tudomány azonban – sajnos vagy szerencsére – nem hagyatkozhat sem az intuícóra, sem a rendkívüli tehetségre: olyan eljárásokat kell kidolgozzon, amelyek megismételhetők és ellenőrizhetők. A tanulmány következő részében a kvalitatív és a kvantitatív elemzési módszerek lehetőségeit veszem számba, s ahol magyar példákkal is szolgálhatok, ott elsősorban azokra fogok hivatkozni.

KVALITATÍV ELEMZÉSEK

Szocio- és pszicholingvisztikai vizsgálatok

A digitális archívumok szaporodásával, a tárgyszavas, szekvenciális vagy a teljes szövegben való online keresés lehetőségének megnyílásával ma már a kutatók akár saját otthonukban olvashatják, nézhetik és hallgathatják a tanúságtételeket. A levéltár egyre inkább az online archívum képzetével társul. A lehetőségek mellett ez azonban a korábbiaknál is erősebben megnöveli a veszélyt, hogy az eredeti szöveg- és archívumi környezetből kiragadott idézetek történelmi magyarázatokhoz szolgálnak evidenciául. Ennek elkerülésére és a tágabb kontextusok megértésére a soá tapasztalatának különböző aspektusait vizsgáló szociológiai, pszichológiai és biográfiai kutatások több módszertani apparátust is kidolgoztak. Leggyakrabban valamilyen, akár kézi, akár szoftver-alapú szociológiai, szocio- vagy pszicholingvisztikai eljárást követnek, a tanúságtételeket egyfajta kvalitatív adatbázisnak fogva fel. Ezek a módszerek alapvetően különböznek a történészek által használt megközelítésektől, így aztán történészi alkalmazásuk is erősen behatárolt. A kvalitatív adatelemzés előnye, hogy a tanúságtételeket komplett vizuális, orális vagy írásos textusnak tekinti, így kevés teret enged a személyes dokumentumokból való illusztratív szemezgetésnek és a szeszélyes, módszertani következmények nélkül járó idézésnek.

Ilyen például Békés A. *Vera Trauma és narratíva – A Holokauszt trauma reprezentációja* című könyve, amely személyes elbeszélések pszichológiai sajátosságait vizsgálja kvalitatív szövegelemző módszerekkel abból a szempontból, hogy a traumatikus események felidézése és elbeszélése miként változott az idő múlásával (Békés 2012). A kutatás alapjául szolgáló 500 szöveg három forrásból származik: a DEGOB által 1945–46-ban

² Írásom nem érinti azokat a történelmi műveket, amelyek érzékenyek olyan szociológiai fogalmak átvételére, mint „hálózat”, „klaszter”, „mapping”, stb. Ezek szintén gyakran alapulnak ego-dokumentumokon, nagy volumenű biográfiai rekonstrukciókon, azonban a fenti fogalmakat általában csupán metaforikusan használják, még azokban az esetekben is, amikor egyes elméleti szociológiai alpműveket bevezetőjükben hivatkoznak. Kivételt jelent Tim Cole, Alberto Giordano és Albert Steiner *Mapping Mobility in the Budapest Ghetto* című vizualizációs projektje (<http://web.stanford.edu/group/spatialhistory/cgi-bin/site/viz.php%3Fid=411>), amely azonban nem szisztematikus ego-dokumentum feldolgozásból von le vizualizálható következtetéseket a budapesti gettóról, hanem egy olyan geográfiai adatbázist hív segítségül, amely a *Csillagos házak* projekt keretében jött létre (lásd <http://www.csillagoshazak.hu/>). Cole a gettóról írt könyvében egyébként az intuitív történetírói módszert alkalmazta a tanúságtételek feldolgozásakor, és viszonylag kevés forrással dolgozott (Cole 2003).

készített jegyzőkönyvekből, az 1980-as években készült második generációs mélyinterjúkból, valamint a 2000-es évek elején a Közép-Európai Kutatási és Dokumentációs Központ (Centropa) számára holokauszt-túlélőkkel készített interjúkból. Az elemzés szerint több jellegzetesség is megfigyelhető az idő múlásával a soá emlékezetében: a túlélő egyre többször jelenik meg önálló, aktív ágensként – azaz mintha a trauma feldolgozásában történtek volna eredmények az elmúlt évtizedekben. Békés hozzát teszi, hogy ez persze előállhat úgy is, hogy megszűnik a csoporttal való azonosulás lehetősége. A kvalitatív szövegelemzés során arra is fény derül, hogy az idő múlásával a trauma feldolgozásában például az oksági kapcsolatok egyre nagyobb hangsúlyt kapnak a túlélői elbeszélésekben, s a történetekbe egyre több magyarázat kerül. Ez a meglehetősen nagy szövegtömeg végrehajtott elemzés az interjúkat képes a maguk komplexitásában vizsgálni – mindazonáltal elsődlegesen pszichológiai kérdésfeltevése miatt eredményei nehezen applikálhatók történeti kutatásokba.

Megalapozott elmélet

Az antropológusok már jó ideje használnak egy másik módszert nagy mennyiségű adat, információ összegyűjtéséhez és elemzéséhez. A megalapozott elmélet (*grounded theory*) olyan módszer, amely az aprólékos megfigyelésen és adatgyűjtésen, valamint ezen adatok részletekbe menő elemzésén alapul, és egyfajta hidat teremt az empirikus kutatás és a modellalkotás között (Feischmidt 2007). Az elmélet azt feltételezi, hogy a kutatás és az általánosítás különböző stációiban létrejövő értelmezéseken keresztül érthetőek meg a mélyebb társadalmi-történeti összefüggések.

A kutatók az adatokat kategorizálással és címkézéssel konceptuális keretbe illesztik és kialakítják az elemzés kategóriáit, az így létrejött kategóriarendszerrel pedig elemzik a teljes adatkorpuszt. A különböző munkafolyamatok különböző kódolási eljárásokat követelnek meg. Az első lépés a nyílt kódolás, amely az egyedi adatokhoz próbál fogalmakat rendelni, a második, az ún. axiális kódolás kapcsolatot teremt a létrejött kategóriák és a kutatási kérdés között, végül, a harmadik, szelektáló lépés hozzárendeli a keletkezett kategóriákat a szövegtömeghez. Ez a hozzárendelés lesz a bázisa az új elmélet kialakításának.

A megalapozott elméletet gyakran használják olyankor, amikor túlságosan megrögzött ismereteink vannak egy társadalmi jelenségről és emiatt „nem látjuk a fától az erdőt”, de olyan esetekben is, amikor épp ellenkezőleg, bizonyos társadalmi jelenségekről nagyon kevés ismerettel rendelkezünk. Nem tudok róla, hogy alkalmazta-e már valaki a megalapozott elméletet nagy mennyiségű tanúságtétel elemzéséhez, pedig a digitális archívumokban az első lépést a tárgyszavazással már gyakran el is végezték a levéltárosok.³

³ Jelenleg a müncheni Ludwig-Maximilians-Universität kezdett egy oktatási projektet, amely a reflektív megalapozott elméletet használja, de nem az egykori tanúságtételek megismerésére, hanem a kortárs attitűdök feltárására. Lásd: *Near but Far – Holocaust Education Revisited*. http://www.en.holocaust.didaktik.germanistik.uni-muenchen.de/about_us/methodology/index.html (2-06-2017)

Kiterjesztett esettanulmány

Egy másik, szintén az etnográfából kölcsönözhető módszer lehetne a kiterjesztett esettanulmány (*extended case method*) kritikai alkalmazása nagy mennyiségű, digitalizált tanúságtétel esetén. Ez a módszer általánosítható összefüggéseket keres egyedi források bevonásával lehetőleg olyan forrásanyagban, melyben az elbeszélők hasonló helyzetről tudósítanak. A kutatók megpróbálják feltárni, hogyan kapcsolódnak egymáshoz szükségszerűen az egyes események, és milyen attitűdök társíthatók ezekhez (Small 2009).

A soá történész kutatói számára ezek az etnográfiai módszerek még nem maguktól értetődők, noha a társadalomtörténet-írás már többször kölcsönzött megközelítésmódokat az etnográfiától. Pedig a holokauszt-kutatások specializációjával, olyan új, divatos témák megjelenésével, mint a mindennapi tapasztalatok például a munkaszolgálatban, a térbeli gyakorlatok és reprezentációk, vagy éppen az informális kapcsolatháló a lágerben, az új módszertanok és megközelítésmódok kipróbálása elkerülhetetlen, különösen akkor, ha nincs más történeti forrás a tanúságtételeken kívül.

KVANTITATÍV ELEMZÉSEK

Tanúvallomásokból és periratokból „metaadatok”

Noha a társadalomtörténet kutatásában nagy múltra tekint vissza a kvantitatív szemlélet, hagyományosan cenzusok és más statisztikai adatok feldolgozásában, de újabban a gazdaságtörténeti vizsgálatokban és a tartalomelemzésekben is, ezek azonban még nem honosodtak meg a soá tanúságtételeinek feldolgozásában. Barna Ildikó és Pető Andrea könyve módszertani szempontból úttörő jellegű munka e téren (Barna–Pető 2012). A több mint 20 ezer 1945–1949 közötti népbírószági aktából 500 elemes mintát vettek, amelyen aztán a népbírószági perek folyamatát rekonstruálták. A kvantitatív feldolgozás segítségével egyrészt a vádak alapján típusokba rendezték a pereket, de vizsgálták a vádlottak (nem, életkor, születési hely, iskolai végzettség, társadalmi pozíció, nyilas párttagság) és a tanúk (nem, életkor, születési hely, társadalmi pozíció), valamint az ügyvédek társadalmi helyzetét is. Szintén kvantitatív eszközökkel dolgozták fel a perek menetét, valamint a vád típusok és a társadalmi nem összefüggéseit és a tanúk összetételének hatását az ítéletekre. A források megismerésére, feldolgozására különös körültekintéssel készítették fel a fiatal kutatókat, erre saját módszertant alakítottak ki.

Barna és Pető tehát meglehetősen reflexív kvantitatív módszertani apparátust mozgatott meg egy óriási volumenű történeti forrás feldolgozásához, és sikeresen ötvözte a történeti elbeszélést a társadalomkutatási megközelítéssel, mindazonáltal a kvantifikáció egy kivételtől eltekintve nem terjedt ki írásom tárgyára, a tanúvallomások tartalmára, hiszen azt a kutatás nem dolgozta fel. Ez a kivétel a vallomások „értékes”, illetve „értéktelen” voltának a megállapítása volt. A kutatók egyes tanúvallomásokat értéktelennek kódoltak, ha a tanúk egészen másról tettek vallomást, mint az adott ügy (például tévedésből idézték be őket), vagy ha csak hallomásból értesültek a vádban megfogalmazott esetről – így végül a vallomások 89%-a maradt „értékes”. Ez az eljárás inkább egyfajta adattisztításnak fogható fel, semmint a tanúvallomások kvantitatív elemzésének. Összességében tehát a kutatás a tanúvallomások metaadatolását végezte el, amely nem kisebbíti az eredményeket, de nem kerülünk általa közelebb a tanúvallomások tartalmához, a soá alatt történtek népbírószági felidézésének megismeréséhez.

Kvantitatív szövegelemzés

Második példám csak tárgyában magyar, amerikai pszichológusok végezték a tartalomelemzést. Kutatásuk azt a kérdést járta körül, hogy miképp értékelik életük eseményeit az elmúlt 70 évre visszatekintve a soá magyar túlélői. A kutatók három csoportot vizsgáltak: 104 interjút készítettek Magyarországon, 166-ot az Egyesült Államokban és 184-et Izraelben (Kahana–Kahana–Lee et al. 2015). Tehát ők is órasi interjúk korpuszt hoztak létre a közel 500 interjúból. Az interjúk szövegelemzése során rekonstruálták a vizsgált csoportok demográfiai profilját, társadalmi és családi státusz-szerkezetét, s külön elemezték lélektani kondícióit. A pedáns elemzés után arra a konklúzióra jutottak, hogy azok a túlélők, akik nem hagyták el Magyarországot, sokkal rosszabb társadalmi helyzetben éltek le az életüket, és ez kihatott a lélektani állapotukra is. Ennek magyarázatát abban látták, hogy akik Magyarországon maradtak, újabb traumákat éltek át, egyrészt amiatt, hogy szenvedéseiket sokáig nem ismerte el a társadalom, másrészt azért, mert a szocialista korszakban újabb traumatikus hatások érhették őket. Ezzel szemben az Izraelbe és az USA-ba vándorolt sorstársaik számára lényegesen több lehetőség nyílt arra, hogy a soá örökségét feldolgozzák és új életet kezdhessenek. Feltételezve, de nem megengedve, hogy ezek az állítások akár igazak is lehetnek, nehezen belátható, hogy miért volt szükség interjúkra a megfogalmazásukhoz. Egyfelől, a vizsgálat kérdéseit egy egyszerű kérdőívben is meg lehetett volna fogalmazni, másfelől, az interjúk kvalitatív elemzése módot adhatott volna a három alcsoport diskurzív kereteinek a rekonstruálására is, amely talán árnyalhatta volna a plakatív konklúziót arról, hogy Izraelben és az USA-ban könnyebb volt magyar zsidó soá túlélőként új életet kezdeni, mint Magyarországon.

A „példátlan” megszámlálása: az Endlösung kulcsfogalmai a tanúságtételekben

Az eddigieknél a tanúságtételekhez jóval közelebb lépő, bár módszertanilag nehezen besorolható kísérlet Laczó Ferenc kvantitatív elemzése az online elérhető, 1946-os DEGOB protokollokról (Laczó 2014). Ő a teljes mintán, azaz mind a 3666 szemtanúi beszámolóban keres kvantitatív összefüggéseket abból a szempontból, hogy azokban milyen kulcsfogalmak szerepelnek a náci népiirtásról. A szövegből úgy tűnik, hogy egyszerű megoszlásokat és keresztábrákat készített kézzel: erről viszont nem ír, és egyetlen táblázat sem található a tanulmányban, amely eligazíthatná az olvasót. Összeszámolja például az 1938–1945 közötti évek, vagy épp a koncentrációs táborok említési gyakoriságát, de elsősorban arra kíváncsi, hogy a zsidók tömeges elpusztításának kulcsszavai, a „megsemmisítő tábor”, a „haláltábor” és a „gázkamra” hányszor kerülnek elő a protokollokban – azaz hányan számoltak be a megsemmisítésről szerzett saját tapasztalataikról.

Mivel a gázkamráról közvetlen tapasztalattal egyetlen túlélő sem rendelkezik, az utolsó kérdés első pillantásra blaszfémnek tűnhet. Azt is tudjuk, hogy a *Sonderkommando* tagjait, akiknek ilyen élményeket kellett átélniük, a náci megölték: csak az utolsó kommandó tagjai közül maradtak néhányan életben. A kérdés anynyiban mégsem abszurd, hogy közülük néhány magyar zsidó, mint például Nyiszli Miklós, túlélte a haláltábort és saját kiadásában már 1946-ban megjelentette visszaemlékezését (Nyiszli 2013), tapasztalatait a DEGOB is jegyzőkönyvbe vette, és 1947-ben a *Világ* című újság is folytatásokban közölte *Az auschwitz-i pokol* címmel.

A szószámlálás arra az eredményre jut, hogy a *gázkamra/Gaskammer* szó 223 jegyzőkönyvben szerepel, és Laczó megállapítja, hogy ez nem tekinthető „rendkívül magas” említésnek. Hogy mit tekintene rendkívül

magasnak, nem derül ki. Ezek után, a tanulmány hátralevő részében a kvantitatív összefüggések elemzésének a helyét a jegyzőkönyvekből kiragadott tematikus idézetek váltják fel, amelyek arra hivatottak, hogy csoportosítsák a „rettenetes tudás” megszerzésének módjait. Itt implicite olyan elemzési dimenziók sejlenek fel, mint a nyelvi közvetíthetőség és az elképzelhetőség határai, családtagok elvesztése a gázkamrákban, első kézből vagy hallomásból, illetve a felszabadulás után közvetlenül – a gázkamrák szétszerelésekor – szerzett tudás, a foglyok tartózkodási helye, nemi összetétele. Ezeket a szövegrészeket – a kis minta okán – azonban nem elemzi, csupán illusztrációként használja. A tanulmány végén arra a következtetésre jut, hogy a DEGOB sikerrel végezte el a feladatát, mert idejekorán létrehozott egy történeti tudást a zsidók nácik általi megsemmisítéséről.

A tanulmány nem tartalmaz módszertani fejezetet, így nem világos, mi a számok jelentése a gondolatmenetben. Ahogy a Barna–Pető könyvnél már láttuk, a kvantitatív vizsgálatok általában is, de a soá kutatásában különösképp megkötik a kutatók kezét: világos, (ön)reflexív, átlátható módszertani keretek nélkül a számok magukban semmit nem mondanak. A DEGOB protokollok bonyolult szövegkorpusza egy szakmailag is sokszínű, túlélőkből álló kutatócsoport kérdéseire adott válaszok megszerkesztésével keletkezett, nem szó szerinti leiratok gyűjteménye. A jegyzőkönyvezés szituációjának rekonstrukciója nélkül így kockázatos szavakat számolni benne. A túlélők, bár gyakran családjukból egyedülként menekültek meg a náci pokolból, nem egyedül szabadultak fel: az általuk használt kifejezések, elbeszélések számos esetben a kórházakban, DP-táborokban, a hazatérőket szállító vonatokon a felszabadulás után kényszerűen együtt töltött hetek-hónapok során alakultak ki, így az említési gyakoriságok, szóhasználati sajátosságok, a tapasztalatokból leszűrt tudás számszaki feldolgozása e diskurzusok feltárása nélkül félrevezető lehet. Az említett, kontextualizáló lépések kihagyása az elemzés eredményeit is kérdésessé teheti.

ÖSSZEZÉS

Írásomban azzal a módszertani dilemmával foglalkoztam, hogy történészként miképp lehet tömeges mennyiségű egodokumentumot elemezve új történeti megállapításokra jutni. Ehhez a klasszikus módszertani csoportosítást követtem: az intuitív, a kvalitatív és a kvantitatív alkalmazásokra kerestem lehetőleg olyan példákat, amelyek a magyarországi soá történetének egy aspektusát tárják fel. Elemzésem arra az eredményre jutott, hogy az intuitív feldolgozások is lehetnek sikeresek, ha kellő körültekintéssel járnak el a kutatók. (Az a hipotézisem, hogy ezek azonban csak a történet elmesélésére alkalmasak, bonyolultabb magyarázó modellek felállítására nem – ezt azonban egy másik tanulmány hivatott megvizsgálni.) A másik két megközelítésmódnál csupán az első kvalitatív és kvantitatív kísérletek és néhány lehetséges, még nem használt módszertan bemutatására volt módom, hiszen a társadalomkutatás és a történetírás csak nemrégiben szembesült azzal, hogy a digitális archívumokkal egyrészt egy kincsesbánya nyílt meg előtte, másrészt, hogy e kincsesbánya kiaknázásához új eszközökre volna szüksége. Feltételezem, hogy az *oral history* archívumok intézményesülésének felgyorsulásával, globalizálódásával és a digitális hozzáférés mind szélesebbé válásával, valamint az egyetemi kurrikulumokba való bekerüléssel egyre erősebb a késztetés a módszertani reflexióra is – ehhez kívánt kritikai szempontokat adni írásom.

A tanúságtételek egy-két évtized múlva valószínűleg tisztán történeti forrássá válnak. S bár az idő múlása ellen jöttek létre, a szemtanúi elbeszélések rendkívüli erkölcsi erejét és érzelmi telítettségét, valamint ízlésünket már ma is próbára teszik azok a legújabb múzeumpedagógiai kísérletek, melyekben a szemtanú például avatarként „ölt testet” és „válaszol” a kérdéseinkre egy hologram képében.⁴ A tanúságtevőkkel folytatott „egyeztetés” helyét felváltja a történetüket így-úgy őrző kulturális emlékezet, melyet részben éppen e digitális archívumok tárolnak már most is. A töredezés és az új formákba szilárdulás – a tudomány nyelvére lefordítva, az elemzési részekre bontás és az általánosítás –, nagyon úgy tűnik, hogy szükségszerű velejárója ennek a folyamatnak, így az elkövetkező évtizedekben a módszertani kísérletezések és újítások jelentős hulláma várható a szó történetírásában is.

⁴ Lásd az USC Shoah Foundation *New Dimensions in Testimony* című új kollekcióját: <https://sfi.usc.edu/collections/holocaust/ndt>.

HIVATKOZÁSOK

- Assmann, A. (2006) History, Memory, and the Genre of Testimony. *Poetics Today*, 2, 261–273. <http://dx.doi.org/10.1215/03335372-2005-003>.
- Barna I. – Pető A. (2012) *A politikai igazságszolgáltatás a II. világháború utáni Budapesten*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Békés A. V. (2012) *Trauma és narratíva – A Holokauszt trauma reprezentációja*. Budapest: Ad Librum.
- Boder, D. P. (1949) *I Did Not Interview the Dead*. Urbana: University of Illinois Press.
- Boder, D. P. (1950) *Topical Autobiographies of Displaced People Recorded Verbatim in Displaced Persons Camps, with a Psychological and Anthropological Analysis*, Chicago: [s.n.].
- Brown, R. H. – Davis-Brown, B. (1998) The Making of Memory: The Politics of Archives, Libraries and Museums in the Construction of National Consciousness. *History of Human Sciences*, 4, 17–32.
- Browning, Ch. (2011) *Remembering Survival: Inside a Nazi Slave-Labor Camp*. New York: W. W. Norton & Company.
- Cohen, B. (2006) Holocaust Survivors and Early Israeli Holocaust Research and Commemoration: A Reappraisal. In Davies, M. L. – Szejmann, C-C. W. (eds.) *How the Holocaust Looks Now. International Perspectives*. London: Palgrave Macmillan, 139–148.
- Cole, T. (2003) *Holocaust City. The Making of a Jewish Ghetto*. New York–London: Routledge.
- Feischmidt M. (2007) A megalapozott elmélet. In Kovács É. (szerk.) *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Budapest/Pécs: Néprajzi Múzeum/PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 234–242.
- Fenyvesi K. (2010) *Képzelt asszimiláció? Négy zsidó értelmiségi nemzedék önképe*. Budapest: Corvina.
- Friedländer, S. (2007) An integrated history of the Holocaust. In euro|topics. http://archiv.eurotopics.net/en/home/presseschau/archiv/magazin/geschichte-verteilerseite-neu/holocaust_leugnung_2007_04/apuz_holocaust_geschichte_friedlaender/1. (Letöltve: 2018-02-21)
- Friedländer, S. (1998) *Nazi Germany and the Jews, 1939–1945: The Years of Extermination*. New York: Harper Perennial.
- Greenspan, H. (2014) The Unsaid, the Incommunicable, the Unbearable, and the Irretrievable. *The Oral History Review*, 41 (2), 229–243. <http://dx.doi.org/10.1093/ohr/ohu033>.
- Gyáni G. (2003) *Posztmodern kánon*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Horváth R. (1998) Jews in Hungary after the Holocaust: The national relief committee for deportees, 1945–1950. *Journal of Israeli History* 2, 69–71.
- Jokusch, L. (2012) *Collect and Record: Jewish Holocaust Documentation in Early Postwar Europe*. New York: Oxford University Press.
- Kahana, E. – Kahana, B. – Lee, J. E. et al. (2015) Trauma and the life course in a cross national perspective: Focus on Holocaust survivors living in Hungary. *Traumatology*, 4, 311–321. <http://dx.doi.org/10.1037/trm0000051>
- Kansteiner, W. (2005) Egy fogalmi tévedés származástörténete – A kulturális trauma metaforájának kritikai eszmetörténete. *2000*, 21. 1. kezezer.hu/2005/01/egy-fogalmi-tevedes-szarmazastortenete/ (Letöltve 2018-02-21)
- Kövér Gy. (2014) *Biográfia és társadalomtörténet*, Budapest: Osiris Kiadó.
- Laczó F. (2014) Tanúságtételek a példátlanról. Magyar zsidó szemtanúk beszámolója a holokauszt alapvető jellemzőiről 1945–46-ból. *Századvég* 4, 57–84.
- Matthäus, J. (ed.) (2009) *Approaching an Auschwitz Survivor. Holocaust Testimony and its Transformations*. Oxford/New York: Oxford University Press.
- Nyiszli M. (2013) *Dr. Mengele boncolóorvosa voltam az auschwitzi krematóriumban*. Budapest, Magvető Kiadó.
- Shenker, N. (2015) *Reframing Holocaust Testimony*. Bloomington/Indianapolis: Indiana University Press.
- Small, M. L. (2009) How many cases do I need? On science and the logic of case selection in field-based research. *Ethnography*, 1, 5–38. <http://dx.doi.org/10.1177/1466138108099586>